

Теоретичні контрверзи в інтерпретації подвійної ідентичності та шляхи їх емпіричної верифікації

Анотація

Наростання кризових явищ в Європейському Союзі, зниження рівня його легітимності, підйом націоналістичних проявів в політичному житті країн-членів з особливою гостротою поставили питання спільної європейської ідентичності та її співвідношення з національною ідентифікацією. Стаття присвячена виявленню можливих зразків і механізмів поєднання цих двох типів ідентичності в умовах, з одного боку, безпрецедентної міжкультурної та міжнаціональної взаємодії, а з іншого, тих викликів, загроз та розчарувань, в яких опинилися протягом останнього десятиліття народи європейської спільноти. На основі критичного розгляду теоретичних підходів чотирьох провідних мислителів сучасної соціологічної думки — Б.Андерсона, Н.Еліаса, К.Дойча та Р.Інглгарта автор формулює низку пояснювальних гіпотез, емпірична верифікація яких може надати можливість краще зрозуміти складні моделі подвійної ідентифікації.

Ключові слова: подвійна ідентичність, національна та європейська ідентичність, множинна ідентифікація, “Я-ідентичність”, “Ми-ідентичність”, комунікація, соціальна інтеграція

Вступ

Європейський Союз останніми роками переживає один із найболючіших і найтривожніших періодів у його історії. Свого часу приєднання нових членів, переважно країн із колишнього соціалістичного блоку, додало об’єднанню впливовості на міжнародній арені та легітимності всередині,

зокрема завдяки величезній підтримці політики євроінтеграції, продемонстрованій політичними елітами та громадянським суспільством нових країн-членів. До лав єдиної європейської спільноти влилися нові країни, народи та культури, що надало нового імпульсу дискусіям про специфіку європейських цінностей, спосіб життя та сутність ЄС [Castiglione, 2009; Checkel, Katzenstein, 2009; Eder, 2009]. З іншого боку, дедалі голосніше лунають думки євроскептиків, що зумовлено, по-перше, міграційною кризою, а по-друге, загостренням питання демократичності ухвалення рішень та участі громадян в політичному процесі. Віддаленість та слабка підконтрольність європейських еліт генерує зростання недовіри серед населення, підриває легітимність інституцій Європейського Союзу, а разом із тим — результатів їхньої діяльності, ухвалених ними рішень і Євросоюзу загалом. Провал конституційних референдумів 2005 року в Нідерландах і Франції, підйом правого руху в багатьох європейських країнах, міграційна криза і, нарешті, Брекзит, — все це вкупі стало кульмінацією тенденцій делегітимації процесів європейської інтеграції в тому вигляді, в якому вони відбувалися до останнього часу. Такі події спонукали до кардинального переосмислення — як у політичних колах, так і в середовищі інтелектуалів — майбутнього євроінтеграційних процесів та активного обговорення ідей становлення й поширення спільної європейської ідентичності (ЄІ). Криза інституціональної легітимності ЄС змусила багатьох мислителів по-новому подивитися на (багато в чому недооцінену) ЄІ як ланку в ланцюгу, що об'єднує окремі народи, демос та еліти в загальноєвропейську спільноту [Kaina, Karolewski, 2013; Lindberg, Scheingold, 1970; Risse, 2010]. При цьому питання набуло нового, надзвичайно нагального виміру, а саме співвідношення національної та європейської ідентичностей. Чи варто сподіватися на те, що ці різні за своєю природою і характером лояльності можуть мирно співіснувати? Чи є вони непримиренними антиподами? А можливо, взагалі, існує реальна можливість їхньої продуктивної взаємодії між ними та появи на цій основі нової за якістю ідентифікації сучасного європейця? Саме намагання знайти шляхи, на яких треба шукати відповіді на ці непрості питання, надихало автора цих рядків. Ця стаття продовжує низку попередніх публікацій з презентованої проблематики, в рамках яких були запропоновані певні концептуальні міркування щодо визначення європейської ідентичності та ідентифікації з Європою, співвідношення їх з національною ідентичністю, тенденцій ЄІ у крос-національному порівняльному ракурсі тощо. У цій розвідці поставлено **мету** прояснити сутність можливих зразків поєднання двох типів ідентичності — національної та європейської за умов, з одного боку, безпрецедентної міжкультурної та міжнаціональної взаємодії, можливостей розширення меж мононаціонального світу, збагачення через залучення до мультикультурного полілогу, а з іншого — тих викликів, загроз, непевностей та розчарувань, на які наразилися впродовж останнього десятиліття народи європейської спільноти. Конкретніше, належить сформулювати концептуально обґрунтовані гіпотези, які дали змогу на емпіричному рівні верифікувати теоретичні моделі провідних речників сучасної соціологічної думки.

Стаття складається із трьох основних частин. У першій розглядаються загальнотеоретичні підходи до співвідношення двох типів колективної

ідентичності — національної та європейської, в лаконічній формі презентовано гіпотетичні їх поєднання. Друга частина, найбільша за обсягом і найважливіша за змістом, присвячена детальному та критичному висвітленню теоретичних напрацювань чотирьох видатних мислителів у сучасній соціологічній думці, котрі запропонували певні можливі варіанти взаємопов'язаного розвитку цих двох моделей ідентифікації. Слід, однак, зазначити, що до спроби емпіричної верифікації запропонованих концепцій у більшості випадків дослідники не вдавалися, принаймні в систематичному вимірі. Отже, у третій частині статті автор має намір заповнити цю лакуну між теоретичними конструкціями і світом реальних фактів, запропонувавши на підставі розглянутих теорій низку пояснювальних гіпотез. Вони сформульовані таким чином, що можуть послугувати точкою відліку для розроблення та проведення відповідного соціологічного дослідження в рамках кількісної парадигми.

Нація та Європа як об'єкти соціальної ідентифікації

ЄС являє собою арену зіткнення різних політико-ідеологічних дискурсів, що надають імпульс за певними спрямуваннями поглядом, ціннісним настановам та ідентифікаційним практикам людей. Чи не найголовніша вісь ідеологічного протистояння проходить між, з одного боку, націоналістичними, здебільшого ксенофобськими силами, що ратують за закритість кордонів, недопущення міграції, пріоритет національних інтересів над загальноєвропейськими, а з іншого боку, тими політичними колами, що відстоюють принципи мультикультуралізму, більшої відкритості європейського публічного простору, посилення європейської інтеграції та перетворення ЄС на більш цілісне та ефективне формування. Під впливом цих двох крайніх полюсів перебуває переважна більшість пересічних громадян європейських країн, формуючи власні настанови щодо національної держави та Європи в континуумі багатьох можливостей, які пропонує модель подвійної ідентифікації як різновид множинної ідентифікації. Ця концептуальна категорія була предметом аналізу у попередніх розвідках автора [Коржов, 2015; Korzhov, 2013]. У цьому разі йтиметься про узагальнювальну теоретичну схему, яка задає певні параметри розгляду даної проблеми в рамках представленої публікації.

Отже, поняття “множинної ідентифікації” базується на інтерпретативному, дискурсивно-конструктивістському розумінні соціальної реальності, в якій люди живуть, діють та усвідомлюють соціум і власну суспільну природу. Вони належать до багатьох соціальних кіл, груп і спільнот, різноманітних за спрямованістю та змістом своєї діяльності, реальних і уявних, до яких відчувають близькість, довіру та солідарність, з якими себе ототожнюють на раціональному, емоційному та поведінковому рівнях, демонструють до них свою лояльність та прив'язаність. Таким чином, кожний відчуває та усвідомлює множинний характер своїх колективних ідентифікацій, які своєрідним способом актуалізуються в різних соціокультурних і структурних контекстах, зазнають викликів і контестацій, виявляють себе з різним рівнем тривкості, сталості та валентності [Burkitt, 2008]. Ці множинні іден-

тичності можуть поєднуватися в різних комбінаціях. Для конкретних цілей цієї розвідки важливо прояснити питання про можливість взаємодії ідентичностей на двох різних рівнях і з двома різними за своєю природою ідентитетами — національно-державною спільнотою та наднаціональним утворенням (Європою) — і формування на цій основі подвійної ідентичності. Виокремлюється кілька можливих варіантів концептуалізації множинної ідентичності щодо цих двох об'єктів і формування на цьому фундаменті подвійної ідентичності [Herrmann, Brewer, 2004: p. 8–10]:

1. Повністю *відокремлені* ідентичності виникають у випадку відсутності будь-якого перетинання членства в двох групах або спільнотах, до яких належить індивід. В контексті нашого дослідження можна уявити ситуацію сильного усвідомлення національної належності та повної відсутності європейської ідентичності у випадку крайнього націоналіста і прямо протилежну картину — сильну ідентифікацію з Європою та дуже слабку або майже відсутню — з національною державою у разі космополітично налаштованого індивіда. Водночас можлива сильна або, навпаки, слабка ідентифікація одночасно і з нацією, і з Європою.

2. *Наскрізні, або такі, що перетинаються* (cross-cutting) ідентичності, що виникають, коли представники певної групи одночасно ідентифікують себе з членами іншої групи чи спільноти. Наприклад, європейська ідентичність може перетинатися з гендерними чи релігійними лояльностями, пронизувати їх, створюючи своєрідний ідентифікаційний комплекс (як у випадку прихильників протестантських деномінацій, які зазвичай відзначаються сильнішою європейською ідентичністю та більшою підтримкою ЄС і процесів євроінтеграції).

3. *Взаємодоповняльні* ідентичності (nested), що нагадують концентричні кола, в яких ідентичність меншого масштабу входить до складу ідентичності більшого масштабу, стаючи її інтегральною частиною. Однак при цьому не відбувається повного “розчинення” чи “підпорядкування” меншого ідентитета більшому, хоча така модель почасти набуває рис ієрархічної структури, де виокремлюються центр і периферія ідентифікаційних об'єктів. Окремі елементи ідентифікаційної матриці можна відділити один від одного, як вкладені теки. Російська мотрійка може слугувати образним унаочненням саме такої ідентифікаційної структури.

4. *Переплетена*, або змішана, ідентичність на кшталт “мармурового кексу” відрізняється від попереднього варіанта тим, що в ній вкрай важко, якщо взагалі можливо, відокремити різні компоненти ідентичності — настільки щільно вони сплелися в єдине ціле.

Серед перелічених моделей найбільшого визнання в академічному середовищі в контексті вивчення складних взаємовідносин між нацією і Європою набула третя модель. Водночас численні емпіричні дані надають більше аргументів на користь четвертої схеми. У цьому випадку йдеться про розгортання процесів європеїзації національної ідентичності, набуття нею транснаціональних і навіть космополітичних рис, виходу за межі етнічно-національного виміру, коли відсилення до Європи та європейських цінностей інтегрується у світогляд та сприйняття особистістю себе як представника тієї чи іншої нації [Checkel, Katzenstein, 2009]. Результати багатьох ем-

піричних досліджень свідчать про те, що люди сприймають світ крізь призму багатьох лояльностей стосовно тих чи інших груп, спільнот, об'єднань. Часто-густо сприйняття себе як представника своєї нації мирно уживається, з одного боку, із розвинутою європейською ідентичністю, а з іншого — з локальними та регіональними самоідентифікаціями. Нічого дивного в цьому немає, але природа та механізми такого поєднання, як і динаміка таких процесів, залишаються не до кінця зрозумілими.

Соціальна ідентичність на колективному або груповому рівні завжди являє собою результат соціально-символічного конструювання — як цілеспрямованого (завдяки діяльності політичних еліт, освічених класів, інтелектуалів тощо), так і спонтанного. Це конструювання передбачає діяльність із прищеплювання членам спільноти почуття єдності, близькості, схожості між собою і водночас наголошування їхньої відмінності від інших, не належних до даної спільноти. Процес гомогенізації представників своєї спільноти вимагає, з одного боку, зведення символічних і навіть фізичних кордонів, а з іншого — створення надійного фундаменту для солідарності, довіри та єдності. Шмуель Айзенштадт вказує на три ідеально-типові моделі конструювання колективної ідентичності, які він називає кодами, — примордіальність, або правічність (*primordiality*), громадянськість (*civility*) та трансцендентність, або сакральність (*transcendentality, sacredness*) [Eisenstadt, 1998]. Реальні коди ґрунтуються на комбінаціях тих чи інших елементів представлених ідеальних типів, а отже, не є однорідними й можуть варіювати на різних етапах історичного розвитку. В різних дискурсах європейської ідентичності присутні компоненти, які презентують всі три символічні коди — примордіальні, громадянські та сакральні, але з різними акцентами.

Спочатку ЄІ сприймалася як безконфліктний, лінійний, еволюційний процес, аналогічний до побудови національної держави, але на іншому, постмодерному етапі [Hooghe, Marks, 2005]. Пізніше цей ідеалістичний погляд поступився місцем більш реалістичному трактуванню, ґрунтованому не тільки на нормативних, а й на емпіричних підвалинах. Останнім часом в інтерпретаціях ЄІ зіштовхуються дві основні лінії аргументації: національно специфічна, або ексклюзивна, та постнаціональна, або інклюзивна. Перша ґрунтується на ідеї Європи як супердержави або наддержави, що зі всією очевидністю вимагає напрацювання позитивного відчуття прив'язаності до Європи на зразок національної ідентичності. В межах такої моделі існують окремі модифікації, зокрема, з наголосом на важливості спільного минулого, колективної пам'яті, історичної, культурної та релігійної спадщини або на особливому значенні сучасних політичних процесів, на конструктивістських зусиллях зі створення відчуття лояльності щодо нової політичної спільноти [Bruter, 2005]. Друга модель ЄІ має постнаціональний характер, спираючись на засади демократії, ринкової економіки, соціальної держави, поваги до прав людини й культурного розмаїття, що збігається з концепцією “конституційного патріотизму” Юргена Габермаса [Хабермас, 2008]. Необхідною передумовою виникнення даної моделі ідентифікації є необхідність *визнання*, до того ж визнання належного, яке “становить життєво не-

обхідну людську потребу”, а не просто люб’язність стосовно інших [Тейлор, 2004: с. 30].

Європа як політико-символічна спільнота нового типу наділена певними характеристиками, відмінними від національної держави, що відбивається у процесах подвійної ідентифікації. Специфіка Європи як колективного ідентитету розглядалася автором в іншій публікації [Коржов, 2015: с. 52–53]. Тут я зроблю акцент лише на деяких особливостях у зіставленні з національною державою, а саме на більш абстрактному, уявленому характері, незвичному, новому змісті, іншому символічному змісті, більш вираженій політичній складовій і короткотривалій тяглості. Всі ці властивості роблять процес ідентифікації з Європою “більш проблематичним, хитким і відкритим” [Коржов, 2015: с. 53].

Ідентичність національна і європейська: антиподи, сіамські близнюки чи сімейне подружжя?

Розглядаючи питання про співвідношення різних рівнів ідентифікації, слід спинитися на окремих теоретичних моделях конструювання ідентичності, представлених у працях визначних теоретиків сучасної суспільної думки. У своїх міркуваннях спиратимуся на концепції чотирьох авторів, які зробили суттєвий внесок у теоретичне розроблення проблематики національної та/або європейської ідентичності — Бенедикта Андерсона [Андерсон, 2001], Рональда Інглгарта [Inglehart, 1970], Норберта Еліаса [Элиас, 2001] та Карла Дойча [Дойч, 2006]. Хоча праця лише одного із згаданих авторів, а саме Р.Інглгарта, безпосередньо стосується ЄІ, напрацювання всіх чотирьох є релевантними щодо виявлення можливих моделей та механізмів співвідношення національного і європейського рівнів ідентифікації.

Почнімо з Бенедикта Андерсона, який у своїй класичній праці [Андерсон, 2001], одній із найчастіше цитованих праць за всю історію соціології, розглядає націю як уявлену спільноту, вважаючи за необхідне підкреслити існування такого співтовариства завдяки здатності певної великої сукупності людей уявити свою спільну належність, свої спільне походження, долю, історію, свою близькість і схожість з іншими. Люди можуть вважати себе єдиною спільнотою, незважаючи на те, що ніхто ніколи не може бути знайомим чи навіть просто зустрітися зі значною частиною своїх співгромадян або представників своєї нації. Отже, існування нації прямо залежить від здатності цієї людської спільноти сформуванати національну ідентичність, тобто усвідомлення власної належності, та пов’язані з нею емоційно-чуттєвий комплекс, систему ціннісних пріоритетів та поведінкові моделі реагування на стимули зовнішнього середовища. Така уявлена спільнота, за твердженням Андерсона, відзначається певними ключовими атрибутами: а) обмеженість у просторі, б) суверенність, незалежність існування, в) спільний характер, тобто “вона уявляється *спільнотою*, адже, незважаючи на фактичну нерівність і експлуатацію, які там панують, нація завжди сприймається як глибоке й солідарне братерство” [Андерсон, 2001: с. 24]. Виникнення європейської уявленої спільноти може потенційно утворювати певну конкуренцію у сфері символічних лояльностей, створюючи напруження на

рівні колективної та індивідуальної свідомості. Андерсон не розглядав при-роду можливих взаємостосунків цих двох спільнот, однак загальна логіка його теоретизування вказує на складність поєднання їх.

Інший видатний соціолог сучасності Норберт Еліас у праці “Суспільство індивідів” зосереджується на проблемі співвідношення між особистою і колективною ідентичністю, між “Я-” та “Ми-ідентичністю” [Элиас, 2001]. Однією із ключових тез, обґрунтовуваних у праці, є твердження про те, що на різних етапах історичного розвитку людства співвідношення між окре-мим індивідом і спільнотою (кланом, родом, групою, громадою тощо) зазна-вало змін. На ранніх стадіях у традиційних суспільствах беззастережно пе-реважає груповий рівень ідентифікації. Однак починаючи з доби Ренесансу шальки терезів поступово починають схилитися в бік Я-ідентичності. У процесі модернізації змінюється ставлення окремої людини до родини, гро-мади, держави. В молодих, менш модернізованих суспільствах держава для багатьох становить відносно новий рівень інтеграції, на відміну від пра-давніх і більш звичних, глибоко інтерналізованих і наближених безпосе-редньо до індивіда рівнів – сім’ї, клану, племені та малої батьківщини [Эли-ас, 2001: с. 246–247]. Багато уваги автор приділяє тривалому й ніким не за-планованому процесу, який, починаючи з формування дрібних і слабо диф-ференційованих соціальних одиниць, веде до більш значних, диференційо-ваних і комплексних соціальних форм [Элиас, 2001: с. 232]. Одночасно змінюється і становище окремого індивіда стосовно соціальних спільнот, частиною яких він виступає і завдяки яким забезпечується процес його ви-живання. Прорив до нового, більш повносяжного та комплексного типу людської організації супроводжується появою нового взірця індивідуаліза-ції. З переходом на новий ступінь інтеграції повнота та багатство іденти-фікації постійно зростають. При переході від низького до вищих рівнів інтеграції спостерігається також зміщення центрів влади з одного щабля на інший, і окремо взятий індивід чим далі тим більше втрачає можливості впливу на прийняття важливих рішень, втрачаючи, як називає цей процес сам Еліас, “шанси на владу” [Элиас, 2001: с. 229].

Такого роду тренди мають місце останнім часом у перебігу процесів інтеграції, що відбуваються на континентальній та глобальній сценах, і таке зростання інтеграції, на думку Еліаса, послаблює вплив окремої людини на владні верхівки людства. Однак ці процеси мають не тільки тіньовий бік. Інтеграція людства на глобальному рівні спричинює появу нового, все-світнього етосу, ґрунтованого на відчутті відповідальності за долю всього людства. Цей етос виявляється, зокрема, в обстоюванні прав людини, бо-ротьбі за мир, протидії різним формам дискримінації та експлуатації, у на-маганнях подолати бідність та захистити довкілля. Отже, ми стаємо свідка-ми зародження нового космополітизму як етосу загальної відповідальності за долю людства як спільноти вищого рівня. Ця ідея, висловлена Еліасом у лапідарній і достатньо нерозвиненій формі, набуває обґрунтування у твор-чості Ульриха Бека, для якого “космополітична свідомість” є результатом усвідомлення людьми, належними до різних спільнот і народів, спільної долі людства за умов глобальних ризиків, які можуть призвести до плане-тарної катастрофи та знищення самого життя на Земній кулі. Саме ці проце-

си обговорює Інглгарт, але дещо в іншій змістовій площині, про що йтиметься далі.

Повертаючись до ідей Еліаса, відзначимо ще декілька важливих особливостей процесу ідентифікації, на які звертає увагу мислитель. Поняття “Ми”, яке лежить в основі колективної ідентифікації, в сучасному світі набуває полісемантичного звучання, складаючись із декількох смислових пластів. Це пов’язане з різноманіттям соціальних зв’язків людини епохи модерну, її участю в численних соціальних групах і спільнотах на різних рівнях інтеграції. Саме від рівня інтеграції залежить виживання окремої людини. І саме ці рівні набувають різного значення в процесі еволюції, з кожним новим етапом розвитку дедалі більше віддаляючись від самого індивіда, набуваючи абстрактнішого характеру. З формуванням національно-державних інститутів значна частина функцій із забезпечення виживання людини перемістилася з рівня родини на рівень держави, а пізніше, з виникненням наднаціональних структур — ще далі від кола безпосередніх первинних контактів людини. На цьому етапі розвитку національно-державна Ми-ідентичність сприймається в суспільствах пізнього модерну як щось самозрозуміле, майже “природне”, таке, що не викликає запитань, сумнівів; вона сприймається як така, що не набувається в процесі громадянсько-політичної соціалізації, а начебто надається від народження.

Ідея рівня соціальної інтеграції як джерела ідентифікації набула розвитку у творчості іншого відомого соціолога Рональда Інглгарта, який ще на початку 1970-х років запропонував гіпотезу про те, що постійне зростання рівнів освіченості населення та доступності засобів масової комунікації сприятимуть щільнішій інтеграції як на національному, так і на наднаціональному, загальноєвропейському рівнях. Ці два рівні функціонують як частини одного спільного, космополітичного за своєю суттю комунікаційного простору, а не двох різних і тому таких, що конкурують між собою, мереж [Inglehart, 1970: р. 46–47]. У схожому річизі Карл Дойч відтворив процес перетворення “провінціала” на “космополіта” в перебігу так званої соціальної мобілізації, тобто інтеграції дедалі нових груп у величезні комунікаційні мережі, які виникали паралельно зародженню та зміцненню національних держав. Це дало змогу наприкінці XIX — на початку XX століть великим групам людей, раніше обмежених у своєму життєвому світі моделями безпосередньої повсякденної взаємодії, вийти за ці вузькі рамки й відчути себе включеними до загальнонаціонального політичного процесу. Інглгарт стверджує, що процес мобілізації триває й надалі, незважаючи на завершеність багатьох його попередніх стадій у найрозвиненіших країнах Заходу, а саме індустріалізації, досягнення повселюдної грамотності, здобуття загальних виборчих прав, створення масової армії тощо. На даному етапі мобілізація передбачає якнайбільше поширення політичних навичок, необхідних для участі людей в управлінні великою політичною спільнотою. Даний процес автор називає “когнітивною мобілізацією”, маючи на увазі зростання “здатності індивідів співвідносити себе з віддаленими ролями та ситуаціями” [Inglehart, 1970: р. 47]. На емпіричному рівні вимірювання соціальних установок когнітивна мобілізація виявляється в наявності чи, навпаки, відсутності у людей певних поглядів стосовно євроінтеграції. Під-

тримка європейських інституцій, на думку вченого, передбачає послідовне проходження двох стадій. Перша стадія — це когнітивна мобілізація *per se*, коли люди набувають навичок отримувати й інтерпретувати інформацію, повідомлення, месиджи стосовно віддалених політичних спільнот, завдяки чому інститути ЄС стають більш знайомими та менш загрозливими. Однак цього недостатньо для формування підтримки цих інституцій. Має відбутися друга стадія — інтерналізація, або засвоєння належних цінностей. Освіченіші групи населення мають більше можливостей для опанування вмінь і навичок, необхідних, щоб мати справу із суспільно-політичними питаннями щодо віддалених політичних спільнот — як національних держав, так і міждержавних та наднаціональних об'єднань.

Емпірична верифікація гіпотези Інглгарта була проведена з використанням даних опитування громадської думки в чотирьох європейських країнах, три із яких є співзасновниками Євросоюзу (Італія, Франція, ФРН), а четверта, Велика Британія, на час опитування (1963 року) ще не входила до його складу. З високим рівнем узгодженості отримані дані демонструють тенденцію зростання підтримки європейської інтеграції мірою збільшення рівня інтеграції до загальнонаціональної мережі масових комунікацій. Так, було встановлено, що рівні підтримки різних напрямів євроінтеграційної політики (проведення спільної зовнішньої політики, скасування митних тарифів, вільний рух робочої сили та бізнесу) є вищими серед тих категорій населення, які користувалися друкованими ЗМІ, зокрема журналами, мали у своєму володінні телевізійні та радіоприймачі. Контроль впливу кількох інших, потенційно значущих змінних свідчив про те, що рівень освіти справляв незалежний вплив на рівень європеїзації свідомості мешканців даних країн, причому різниці в рівнях освіти виявлялися більш значущими, аніж національна належність. ЗМІ, на думку автора, є альтернативним інструментом когнітивної мобілізації для менш освічених категорій населення, оскільки саме в їхньому середовищі ефект впливу мас-медіа на проєвропейські установки проступає найяскравіше.

Інгларт робить узагальнювальний висновок про те, що дедалі більше залучення населення до космополітичного рівня комунікації сприяє зростанню не націоналізму, а європейського рівня ідентифікації [Inglehart, 1970: р. 56]. Автор піддав свої умовиводи додатковій перевірці, використовуючи дані з пізнішого опитування 1968 року у трьох із чотирьох зазначених країн (за винятком Італії). У рамках другого опитування респондентам було запропоновано два запитання стосовно підтримки створення Сполучених Штатів Європи як наднаціонального органу влади та надання цій інституції права ухвалювати рішення, обов'язкові для виконання національними державами. Висновки, яких доходить автор, аналогічні тим, що стосувалися когнітивної мобілізації на національному рівні.

Додатково автор виявляє низку інших чинників, що впливають на проєвропейські установки мешканців Європи (класова позиція, партійно-політичні преференції, сприйняття соціально-економічних переваг). Особливо високий рівень підтримки євроінтеграції, який спостерігався серед молоді, пояснювався особливостями її соціалізації, а саме: відсутністю травма-

тичного досвіду Другої світової війни та впливу націоналістичної пропаганди, а також розвитком проєвропейської комунікації тощо.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що Інглгарт відкидає наявність антагоністичних відносин між європейською і національною ідентичностями подібно до Еліаса, але пропонує дещо інше обґрунтування.

У річищі комунікативної теорії розглядає зародження європейської ідентифікації відомий теоретик Карл Дойч, який зробив значний внесок у розроблення проблем соціальної комунікації як основи формування національних і державних спільнот. Дойч трактував націю як групу людей, об'єднаних схожими звичками та засобами комунікації. Всередині такої групи комунікативна активність відрізняється відчутно більшою інтенсивністю, аніж ззовні, за її межами. “[...] загальна культура є загальним набором стабільних, звичаєвих уподобань і пріоритетів уваги та поведінки людей, а також їхніх думок і почуттів. Багато із цих уподобань можуть включати комунікацію; людям, як правило, легше спілкуватися у межах тієї ж самої культури, аніж поза її межами. Мірою того, як спільна культура сприяє комунікації, вона формує спільноту” [Дойч, 2006: с. 319]. Завдяки тісній соціальній комунікації, як стверджує Дойч, формується спільний символічний світ і з більшою ефективністю здійснюється соціальний контроль над всіма членами суспільства, а також виникають сприятливі можливості для “соціальної мобілізації”. Така мобілізація відбувається навколо цілей, які формує і яких намагається досягти уряд, координуючи зусилля людей та спрямовуючи їх у необхідне русло. Урядові рішення ухвалюють на підставі аналізу інформаційних потоків. Ця теорія, вперше сформульована ще у 50-х роках ХХ століття, звучить особливо актуально на сучасному постіндустріальному етапі суспільного розвитку, коли особливого значення набули інформаційно-комунікативні технології, завдяки яким і створюється єдиний простір як окремо взятої спільноти, так і людства як глобальної комунікативної спільноти.

Зростання потоку інформації й товарів чесько-німецький соціолог і політолог трактує як свідчення наростання процесів формування загальноєвропейської спільноти. Водночас Дойч дотримувався достатньо скептичних поглядів стосовно можливостей зміщення лояльності мас з національного на європейський рівень. Навіть на рівні еліт, налаштованих більшою мірою проєвропейськи, спостерігався не більш ніж прагматичний, транснаціонально орієнтований консенсус щодо національного різноманіття.

Розглянувши теоретичні моделі чотирьох мислителів, перейдімо до формулювання гіпотетичних суджень, які можуть бути покладені в основу емпірично зорієнтованого дослідження, спрямованого на верифікацію теоретично обґрунтованих гіпотез.

Від теоретичних міркувань до емпіричних закономірностей: на шляху до верифікації гіпотез

Спочатку зазначмо, що відносини між європейською і національною ідентичностями на теоретичному рівні можуть мати різноманітний характер [Duchesne, 2008: p. 405]. По-перше, вони можуть бути антагоністичними

одна до одної. Саме на це мають вказувати теоретичні положення Андерсона. По-друге, вони можуть практично не перетинатися й бути незалежними одна від одної, як у моделі Інглгарта. По-третє, ці дві моделі ідентичності можуть мати взаємодоповняльний, або комплементарний характер, як у рамках теоретичного дискурсу Еліаса. Отже, можна припускати різний тип взаємин між європейською і національними ідентичностями. Можна висунути ще одну, додаткову, гіпотезу, більш м'яку за передбачуваним характером взаємозв'язку між національною і європейською лояльностями: ці два різновиди ідентичності можуть сполучатися між собою, не вступаючи в конфлікт, але й не підсилюючи одна одну. Далі наведено кілька чіткіше опрацьованих, деталізованих гіпотез, сформульованих таким чином, щоб верифікацію або фальсифікацію їх можна було покласти в основу аналітичної теорії середнього рівня. Така теорія могла б надати адекватне пояснення складним переплетінням цих двох, на перший погляд, суперечливим і навіть взаємовиключним ідентичностям.

Гіпотеза 1. Як політичне об'єднання нового типу ЄС поступово вступає в суперечність із національною державою як основним і давно чинним об'єктом ідентифікації громадян. Отже, якщо Б.Андерсон правий, то мірою зміцнення інститутів ЄС і підвищення їхньої ролі у прийнятті значущих для громадян всіх європейських країн рішень (за одночасного послаблення ролі національних держав) слід очікувати зростання рівня ідентифікації з Європою і зменшення — з національною державою.

Гіпотеза 2. Якщо дотримуватися логіки міркувань Н.Еліаса, то можна припускати можливість співіснування однаково міцних Ми-ідентичностей на національному та наднаціональному, зокрема європейському, рівнях у тому випадку, коли обидва рівні суспільної інтеграції відіграють приблизно однаково важливу роль у процесах виживання індивідів і соціальних груп.

2.1. Мірою того, як Європа ставатиме дедалі значущішим об'єктом для задоволення найважливіших життєвих потреб громадян європейських країн, доповнюючи або навіть заміщаючи при цьому національну державу (наприклад, у сферах соціального забезпечення, дотримання прав людини, трудової діяльності, навчання тощо), рівень ототожнення з Європою буде зростати, поступово наближаючись до рівня національної ідентичності, а з часом навіть випереджатиме останній. Отже, в динаміці можна спостерігати нарощування сили та поширеності ЄІ поряд зі збереженням міцної національної ідентичності. Таким чином, зростання європейських ідентифікацій може бути пов'язане із прагматичними інтересами, створюючи певний симбіоз цінностей, ідентичностей та інтересів [Kaelble, 2009].

2.2. За умов наростання загроз з боку ісламського фундаменталізму, тероризму, міграції можливе зміщення пріоритетів ідентифікації в бік національних держав з одночасним послабленням європейської ідентичності. Це може пояснюватися розчаруванням європейської публіки щодо спроможності ЄС врегулювати міграційну кризу або поставити надійний заслон тероризму. Громадяни країн ЄС у таких питаннях більшою мірою все ще покладаються на власні національні уряди, а не загальноєвропейські інституції і, тим паче, не на брюссельську бюрократію.

Гіпотеза 3. Згідно з міркуваннями Р.Інглгарта, між національним і європейським рівнями ідентифікації не буде спостерігатися тісного взаємозв'язку, а отже, вони можуть розвиватися паралельними курсами.

Гіпотеза 4. Розширення комунікаційного простору до загальноєвропейського рівня та інтенсифікація трансєвропейської комунікації сприятимуть підсиленню та розширенню ЄІ. Така гіпотеза впливає із теоретичної моделі К.Дойча.

4.1. Зростання рівня комунікації між різними європейськими народами відбувається нерівномірно у зв'язку з існуванням нерівних умов і системи спонукань. Зокрема, слід очікувати, що громадяни країн Центральної та Східної Європи матимуть менше можливостей для інтенсифікації своєї комунікації з іншими європейськими народами, ніж їхні колеги по ЄС у країнах Західної Європи, у зв'язку з обмеженішими фінансово-економічними можливостями. Водночас той самий чинник, що є певним обмежувальником щодо комунікації, може сприяти зростанню мобільності через втягування певних груп і категорій населення у процес міжнародної трудової мобільності. Таким чином, серед трудових мігрантів із бідніших країн ЄС, якщо вони працюють впродовж достатньо тривалого часу в державах Західної Європи, можна очікувати за інших рівних умов більш позитивного ставлення до ЄС і більш позитивної ЄІ порівняно з їхніми співгромадянами.

4.2. Спостерігатимуться також суттєві відмінності за рівнем участі у трансєвропейській комунікації між представниками різних соціальних груп, категорій і спільнот. Зокрема, більше можливостей для зустрічей і комунікації з представниками інших європейських народів матимуть ті верстви населення і професійні групи, які посідають привілейовані позиції в системі соціальної стратифікації, а саме: менеджери, професіонали, приватні власники, представники висококваліфікованих професій, так звані "білі комірці". Як свідчать вже проведені дослідження, ці категорії схильні позитивніше ставитися до проекту створення Єдиної Європи та демонструвати більш виражену ЄІ [Fligstein, 2009].

4.3. Соціально-демографічні чинники можуть впливати на перебіг процесів соціальної комунікації в європейському просторі. Більше можливостей і водночас зацікавленості в розширенні комунікації зі своїми колегами з інших країн ЄС матимуть більш молоді, освічені і мобільні категорії населення зі знанням іноземних мов. У цьому випадку можна припускати існування подвійного соціального механізму впливу. З одного боку, перелічені категорії мають у своєму розпорядженні більший культурний і людський капітал, який можна з більшою ефективністю застосувати на європейському ринку праці, скориставшись, тим самим, більшими можливостями для працевлаштування в рамках ЄС. З іншого боку, високоосвічені молоді професіонали проявлятимуть більшу мобільність й інтерес до кроскультурної комунікації, подорожування, налагоджування відносин зі своїми закордонними однолітками. Відповідним чином, саме в цьому середовищі, найімовірніше, відбуватиметься процес накопичення прихильного ставлення до Європи і розширення позитивної моделі європейської ідентифікації.

Виникнення ЄІ відбувається на певному етапі історичного розвитку як окремих націй-держав, так і всього європейського континенту. Сучасна епо-

ха відзначається надзвичайно загостреним відчуттям власної індивідуальності в розвинених країнах Заходу, не просто зміщенням акценту з колективного на персональний рівень самоідентифікації, а й беззастережним його домінуванням. Індивідуалізації сучасного суспільства присвячений величезний пласт літератури, тому немає сенсу спинятися на цій проблемі знову. В контексті дослідження проблеми ЄІ важливо розглянути ті наслідки, до яких ці тенденції призводять. Ідентифікація стала великою мірою не просто предметом індивідуального вибору, а й певним компонентом рефлексивного пошуку і навіть усвідомленого експериментування з моделями життєвого шляху — легко доступними та відкритими для індивіда і важче доступними, але потенційно можливими. Створення ЄС з його небаченими доти можливостями для вільного пересування людей з особистими, туристичними, службовими, підприємницькими цілями набуває особливої привабливості в очах молодого покоління, яке за своїми фізичними, психологічними та ціннісними властивостями більше налаштоване на активне пізнання нового та зустріч з іншим. Саме з цієї причини можна припускати можливість активнішого отождолення молоддю себе з Європою як свідомого вибору.

Наостанок висуну гіпотезу або дослідницьку пропозицію, яка могла б стати точкою відліку при плануванні та проведенні майбутнього емпіричного дослідження з обговорюваної тематики. Співвідношення між національною і європейською ідентичностями має вийти за рамки субстанціоналістської реіфікації як значною мірою неадекватної реаліям сучасного, надзвичайно мобільного, мінливого, важко передбачуваного та повного загроз світу, в якому живуть зорієнтовані на індивідуалістичні цінності люди, які при цьому не перестають бути виразниками та носіями національної ідентичності. Слід відійти від спрощеної дихотомії “національне — європейське”. ЄІ вступає у складні констеляції взаємовідносин з іншими соціально-територіальними та національними ідентичностями, перетинається з ідентифікаціями різноманітного змісту та із субстанціонально різних царин життя. Останнім часом дедалі частіше порушують питання про вивчення ЄІ в рамках концептуальної моделі подвійних ідентифікацій. Із попередніх досліджень стає зрозумілим, що люди часто-густо дотримуються комплексних моделей самоідентифікації, поєднуючи лояльності різного рівня та характеру. Проблема полягає в тому, щоб з'ясувати, яким чином це відбувається і якого змісту набуває.

Соціальні психологи пропонують деякі попередні відповіді на ці складні питання. Зокрема, досить продуктивними можуть стати дослідження подвійних ідентичностей у мультинаціональних євро регіонах, де люди однієї національності повсякденно взаємодіють з представниками іншої національної групи [Guglielma, 2014]. Дані дослідження дають змогу краще зрозуміти вплив не тільки національної ідентичності на ЄІ, а й того, як залежно від сприйняття зовнішньої групи (out-group), а саме іншої нації, вибудовується ідентифікація європейського рівня. Особливо важливим в даному контексті видається сприйняття інших народів як представників європейської спільноти. Слід більше наголошувати європейську ідентифікацію як процес, ніж ідентичність як статичний стан. Цей процес відбувається че-

рез зіставлення образу власної нації (ін-групи), інших національних груп і спільнот (аут-групи) та категорій загального рівня — Європи.

Надзвичайно багато обіцяють дослідження проблеми афективної складової у процесі ідентифікації з Європою чи іншими наднаціональними утвореннями та глобальним світом в цілому. Останнім часом майже загально-визнаним стало твердження про те, що Європа як об'єкт ідентифікації не може викликати емоційного відгуку, сумірного за своєю силою та насиченістю з тими емоціями та почуттями, якими просякнуті національні лояльності. Проте існують деякі поодинокі, але надійні свідчення того, що насправді процес ідентифікації далекий від того однобічного та спрощеного бачення, що наразі домінує в наукових джерелах. Навіть у Великій Британії, відомій своїм євроскептицизмом, одне із досліджень молодих шотландців віком від 18 до 24 років виявило існування достатньо вагомої групи так званих “палких, або пристрасних європейців”, які відчувають сильну емоційну прив'язаність до Європи [Grundy, Jamieson, 2007]. Перебуваючи в меншості, вони ясно усвідомлюють власну відмінність від решти співвітчизників. У роздумах щодо власної ідентичності ці молоді європейці демонструють складне й неоднозначне поєднання культурних і громадянських елементів у єдиний ідентифікаційний комплекс [Grundy, Jamieson, 2007: р. 675]. Вони позитивно ставляться до спільних цінностей та інститутів, які вважають європейськими, схиляючись при цьому до комунітаристського розуміння громадянства та світобачення, на противагу ліберально-індивідуалістичному. Водночас вони суттєво різняться за своїми уявленнями про сучасне та майбутнє Європи, які певною мірою резонують з їхніми самопрезентаціями національних ідентичностей. Отже, картина їхніх ідентифікацій виявляється значно складнішою та більш різнобарвною, аніж та, яка виникає в результаті механічного застосування будь-якої із наведених вище концептуальних схем — чи то концентричної у вигляді “російської мотрійки”, чи то більш мозаїчної та динамічної моделі “мармурового кекса” з його перемішаними у складній і часто-густо випадковій конфігурації шарами та прошарками. Отже, концептуальне поняття ЄІ є надзвичайно суперечливим, наповненим різним змістом залежно від нормативно-ідеологічної та теоретико-методологічної позиції авторів та від тих дискурсивних моделей, в яких відбувається осмислення феномену.

Джерела

Андерсон Б. Уявлені спільноти / Б. Андерсон. — К. : Критика, 2001. — 271 с.

Дойч К. Народи, нації та комунікація // Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера : Антологія / К. Дойч. — 2-ге вид. — К. : Смолоскип, 2006. — С. 317–332.

Коржов Г.О. Між нацією та Європою: у пошуках нових ідентифікацій / Г.О. Коржов // Вісник НТУУ “КПІ”. — 2015. — № 3/4. — С. 47–54. — Серія “Політологія. Соціологія. Право”.

Тейлор Ч. Мультикультуралізм і “Політика визнання” / Ч. Тейлор. — К. : Альтерпрес, 2004. — 172 с.

Хабермас Ю. Расколотый Запад / Ю. Хабермас. — М. : Весь Мир, 2008. — 192 с.

Элиас Н. Изменение баланса между Я и Мы / Н. Элиас // Общество индивидов. — М. : Праксис, 2001. — С. 215–330.

Burkitt I. Social Selves. Theories of Self and Society / I. Burkitt. — L. : Sage, 2008.

Bruter M. Citizens of Europe? The Emergence of a Mass European Identity / M. Bruter. — Houndmills, Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2005.

Castiglione D. Political Identity in a Community of Strangers / D. Castiglione // European Identity / ed. by J.T. Checkel and P.J. Katzenstein. — Cambridge : Cambridge University Press, 2009. — P. 29–51.

Checkel J. European Identity / J. Checkel, P. Katzenstein (eds.). — Cambridge : Cambridge University Press, 2009. — 265 p.

Duchesne S. Waiting for a European Identity ... Reflections on the Process of Identification with Europe / S. Duchesne // Perspectives on European Politics and Society. — 2008. — Vol. 9, No. 4. — P. 397–410.

Eder K. A Theory of Collective Identity: Making Sense of the Debate on a 'European Identity' / K. Eder // European Journal of Social Theory. — 2009. — Vol. 12 (4). — P. 427–447.

Eisenstadt S. Modernity and the construction of collective identities / S. Eisenstadt // International Journal of Comparative Sociology. — 1998. — Vol. 39, No. 1. — P. 138–158.

Fligstein N. Who are the Europeans and how does this matter for politics? / N. Fligstein // European Identity / ed. by J.T. Checkel and P.J. Katzenstein. — Cambridge : Cambridge University Press, 2009. — P. 132–166.

Grundy S. European Identities: From Absent-Minded Citizens to Passionate Europeans / S. Grundy, L. Jamieson // Sociology. — 2007. — Vol. 41 (4). — P. 663–680.

Guglielma S. Dual identity and its mechanisms: national and European identity in the Italo-Slovene border area / S. Guglielma // Department of Social and Political Sciences Working Paper. — 2014. — No. 2.

Herrmann R. Identities and Institutions: Becoming European in the EU / R. Herrmann, M. Brewer // Transnational Identities: Becoming European in the EU. — Lanham, Md. : Rowman and Littlefield, 2004. — P. 1–22.

Hooghe L. Calculation, community, and cues. Public opinion on European integration / L. Hooghe, G. Marks // European Union Politics. — 2005. — Vol. 6, No. 4. — P. 419–443.

Inglehart R. Cognitive mobilization and European identity / R. Inglehart // Comparative Politics. — 1970. — Vol. 3, No. 1. — P. 45–70.

Kaina V. EU governance and European identity [Electronic resource] / V. Kaina, I. Karolewski // Living Reviews in European Governance. — 2013. — Vol. 8, No. 1. — Access mode: <http://www.livingreviews.org/lreg>. — 2013. — 1.

Kaelble H. Identification with Europe and Politicization of the EU since the 1980s / H. Kaelble // European Identity / ed. by J.T. Checkel and P.J. Katzenstein. — Cambridge : Cambridge University Press, 2009. — P. 193–212.

Korzhov G. Transnational Identities in Conditions of Global Modernization / G. Korzhov // Identities and Modernization / ed. by T. Buksinski. — Frankfurt am Main : Peter Lang, 2013. — P. 33–48.

Lindberg L.N. A Europe's Would be Polity / L.N. Lindberg, S. Scheingold. — Englewood Cliffs : Prentice-Hall, 1970.

Risse T. A Community of Europeans? Transnational Identities and Public Spheres / T. Risse. — Ithaca and London : Cornell University Press, 2010. — 287 p.